

AGATA BEHOUNEK
Łódź

ROZWÓJ RELIGII W ŁODZI DO I WOJNY ŚWIATOWEJ POD KĄTEM BUDOWNICTWA SAKRALNEGO

Niniejszy artykuł ma charakter wprowadzenia, ukazuje dorobek budownictwa sakralnego w Łodzi do 1914 r. z perspektywy historyka; opisuje on także wyznania i sekty religijne, które nie pozostawiły po sobie ciekawych obiektów sakralnych, lecz odegrały rolę w życiu religijnym miasta. Temat wydaje się ważny, gdyż ukazuje Łódź jako miasto wielokulturowe i wielowyznaniowe.

1. HISTORIA BUDOWNICTWA SAKRALNEGO CZTERECH GŁÓWNYCH WYZNAŃ W ŁODZI DO I WOJNY ŚWIATOWEJ

1.1. Świątynie katolickie

Łódź od początków swych historycznych dziejów należała do dóbr biskupstwa kujawskiego archidiecezji gnieźnieńskiej. Brak jest jednak dokumentów podających datę erygowania pierwszej parafii.

Pierwszy katolicki kościół drewniany zbudowano w drugiej połowie XIV w.¹ z fundacji biskupa włocławskiego – Zbyluta Gołańczewskiego (Golanczewskiego). Kościół stał na tzw. górze plebańskiej (skrzyżowanie ul. Zachodniej i Lutomierskiej dziś pl. Kościelny). Najstarszy trakt w mieście (łączy Lutomiersk z Łodzią) dochodził do kościoła². Budynek miał niewysoką wieżyczkę z sygnaturką, trzy ołtarze: ołtarz wielki z rzeźbą Matki Boskiej i dwa boczne z obrazami Matki Bożej i

¹ Ksiądz S. Grad podaje, że w 1366 r. nastąpił koniec budowy, ks. S. Grad, *Najstarsza parafia łódzka*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1960, nr 6, s. 14.

² K. B a d z i a k, *Uwagi do dziejów dawnej Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi”, Łódź 1991, s. 40.

św. Anny³. Żadne ślady ani plany po nim nie zachowały się. Pierwszym proboszczem w Łodzi był Piotr Śliwka, kanonik Kapituły Włocławskiej⁴.

Na początku XV w. Kapituła Włocławska przyjęła dobra łódzkie pod swój zarząd i w dokumencie z 1414 r. nadała im prawa ułatwiające handel⁵. Prawa miejskie nadał Łodzi 29 lipca 1423 r. król Władysław Jagiełło⁶. Pierwsza urzędowa wzmianka o Kościele łódzkim to dekret z 1424 r. wydany przez biskupa włocławskiego Jana Pellę z Niewiesza.

W 1493 r. powstał kościółek św. Wojciecha w Chojnach jako kościół filialny parafii Mileszki, z fundacji rodziny Chojeńskich. W 1892 r. podniesiony został do rangi kościoła parafialnego. Był to obiekt drewniany konstrukcji zrębowej, o jednej nawie z wysokim dachem z gontami. Służył wiernym aż do 1924 r. do czasu oddania nowej świątyni św. Wojciecha. W 1927 r. rozebrano go i przeniesiono na ul. Pomorską 123, gdzie materiały wykorzystano do budowy kościółka św. Teresy⁷. Pierwotnie miasto Łódź należało do parafii Mileszki, dziś jest to najstarsza parafia Łodzi. Choć Łódź była własnością biskupów włocławskich to pod względem organizacji kościelnej, aż do drugiej połowy XVIII w. należała do archidiecezji gnieźnieńskiej.

Drugi kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny wzniesiono w latach od 1765 do 1768 r. z fundacji biskupa Antoniego Ostrowskiego. Postawiono go na miejscu starej świątyni, po jej uprzednim rozebraniu. Stał na pl. Kościelnym, tzw. górze plebańskiej i otoczony był pierwszym cmentarzem w mieście (okolice dzisiejszej ul. Lutomierskiej)⁸. Był to mały, drewniany kościółek w stylu stanisławowskiego klasycyzmu. Jego dwuspadowy dach pokryto gontem, na środku zaś znajdowała się wieżyczka na sygnaturkę. Od frontu obiektu usytuowano niewielką prostokątną kruchtę, w bocznych ścianach umieszczono po cztery prostokątne okna. Obiekt nieorientowany, prezbiterium skierowane na zachód⁹. Kościółek okazał się na tyle solidny, że po dziś dzień służy wiernym jako kościół pw. św. Józefa przy ul. Ogrodowej¹⁰.

W Łodzi, a zwłaszcza w osadzie Łódka, w XIX w. wzrosła liczba katolików (za sprawą migracji Niemców sudeckich). W 1836 r. w mieście żyło 2647 katoli-

³ L. Mikołajczyk, *Kościół Wniebowzięcia NMP i św. Józefa w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1960, nr 6, s. 189.

⁴ P. Szukałski, *Kościół wyznania rzymskokatolickiego w przestrzeni Łodzi*, Łódź 2003, praca magisterska udostępniona w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi, s. 6.

⁵ W dokumencie występuje nazwa Ostroga, zamiast Łódź od nazwy rzeki Ostrogi, zw. dzisiaj Łódką, H.S. Dinter, *Dzieje wielkiej kariery*, Łódź 1332–1860, Łódź 1965, s. 20.

⁶ M. Koter, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Warszawa 1969, s. 26; Z. Lorenz, *Narodziny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926, s. 6.

⁷ Na pamiątkę konsekracji dzwonów kościelnych parafii św. Teresy w Łodzi, Łódź 1931 r., s. 8.

⁸ L. Mikołajczyk, art.cyt., s. 190.

⁹ K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 14.

¹⁰ M. Budziarek, *Łódź Piotrowa*, Łódź 2005, s. 34.

ków. Pojawiła się konieczność rozbudowy drewnianego kościoła na Starym Mieście (kościół Wniebowzięcia NMP). Koszt prac przy kościele został oszacowany na 7468 złp, a cena dzwonnicy na 503 złp (połowę kosztów mieli pokryć parafianie). W latach 1835–1837 nastąpiła rozbudowa obiektu (został wydłużony i oszalowany), lata 1838–1839 to kolejny remont wnętrza. Prace przeprowadził Fryderyk Hoffman. Do kościoła dobudowano nowe prezbiterium, zwiększając tym samym świątynię prawie dwukrotnie. Kościół miał wówczas 11 okien, 51 łokci długości i 16 szerokości. Wieżę na kościele pokryto blachą i pomalowano na czerwono. W świątyni znajdowało się 5 ołtarzy¹¹. Rozbudowa była rozwiązaniem szybszym i tańszym niż budowa nowego obiektu. W takiej postaci służyła ona przez kolejne kilkanaście lat. Była to jedyna świątynia rzymskokatolicka w mieście¹².

Kościół pw. św. Jakuba (Podwyższenia Świętego Krzyża)

W tym czasie pojawiły się również plany budowy nowego kościoła na Rynku Bielnikowym (dzisiaj róg ul. ks. bpa W. Tymienieckiego i ul. Piotrkowskiej). Realizacja napotkała jednak na problemy natury finansowej, ponieważ parafianie, zobowiązani do pokrycia połowy kosztów, nie byli w stanie wyłożyć takiej sumy. Projekt był dziełem Ludwika Bethiera¹³. Jednak coraz bardziej odczuwalny był brak nowej świątyni, gdyż parafia stawała się coraz bardziej liczna. Sprawa budowy drugiego kościoła odżyła w 1854 r., z pewnością za sprawą poprawy koniunktury ekonomicznej, a konkretne działania podjęto w 1859 r. Nie zaakceptowano projektu Jana Karola Mertschinga na okazały neogotycki kościół. Wskazano nowe, korzystniejsze miejsce na świątynię – zamiast na środku ul. Piotrkowskiej, zdecydowano się na skrzyżowanie ulic Przejazd (dziś ul. Tuwima) oraz Dzikiej (dziś ul. Sienkiewicza). Ostatecznie niespodziewanie zmieniono plany i przyjęto projekt F. Tournella (datowany na 18 kwietnia 1860 r., był mniej ozdobny od pierwotnego projektu)¹⁴. W ciągu trzech lat budowy (1860–1863) przy obiekcie pracowano zaledwie 240 dni. Problemy finansowe, wynikające z kryzysu bawelnianego w okresie wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych, powstanie styczniowe i zsyłka na Sybir miejscowego proboszcza ks. J. Wojciechowskiego za udział w powstaniu, opóźniły budowę. Prace wznowiono dopiero w 1872 r. Kolejny ważny okres budowy świątyni to 1875 r., kiedy nastąpiło oddanie go do użytku w stanie surowym. Dokładnie 21 listopada 1875 r. poświęcono kościół

¹¹ Ks. P. Zwołiński, *Dzieje parafii Wniebowzięcia NMP na tle rozwoju Łodzi*, Łódź 1998, s. 92.

¹² M. Koter, M. Kulesza, *Ślady wielonarodowej i wielowyznaniowej Łodzi*, w: *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego na współczesne oblicze miasta*, red. M. Koter [i in.], Łódź 2005, s. 266.

¹³ K. Stefański, *Niezrealizowane projekty drugiego kościoła katolickiego w Łodzi*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1991, z. 1, s. 51.

¹⁴ Tamże, s. 54.

jako filię parafii Wniebowzięcia NMP. W latach 1877–1879 powstały neoromańskie ołtarze, w 1887 r. kościół został rozszerzony o 2 aneksy. Dopiero w 1880 r. podjęto starania o utworzenie drugiej parafii przy nowej świątyni. 15 grudnia 1884 r. uzyskano zgodę na wyodrębnienie nowej parafii¹⁵, a w 1888 r. doszło do poświęcenia świątyni pod wezwaniem św. Jakuba (obecnie kościół Podwyższenia Świętego Krzyża). Kościół wzniesiono z ofiar parafian, a także dzięki pomocy fabrykantów i przemysłowców (m.in. J. Heinzela).

Kościół pw. św. Józefa

Kiedy kończono budowę kościoła św. Jakuba, już zdawano sobie sprawę, że dwa kościoły to za mało na potrzeby kilku tysięcy wiernych. Należy pamiętać, że budowa drugiego kościoła (pw. św. Jakuba) trwała 28 lat. W czerwcu 1888 r. podjęto decyzję o budowie nowego obiektu na miejscu starego drewnianego¹⁶. Autorem projektu był Konstanty Wojciechowski, warszawianin (pełnił funkcję architekta diecezji łódzkiej). Zaproponował on kościół w stylu neogotyckim w stylu „wiślano-bałtyckim”. Był to pierwszy neogotycki kościół w Łodzi.

Zamierzenia co do starej świątyni były różne: pierwotnie planowano go zburzyć, następnie pojawił się pomysł, by go rozebrać i przenieść na stary cmentarz przy ul. Ogrodowej (dziś ul. Gdańska)¹⁷. Szybko przystąpiono do działania – 10 kwietnia 1888 r. rozebrano drewnianą świątynię. W ciągu jednej nocy robotnicy I. Poznańskiego przewieźli ją w nowe miejsce. Stary kościółek odtworzono z pewnymi zmianami na cmentarzu ok. 50 m od strony ulicy. Został postawiony na podmurówce, korpus rozszerzono o dwie boczne nawy, ściany zewnętrzne pokryto deskami. Umieszczono sygnaturkę na frontowej części dachu. W lewym bocznym ołtarzu znajdował się wizerunek Matki Boskiej Bolesnej, a w prawym Chrystusa Ukrzyżowanego¹⁸. Przy tym obiekt nie zatracił swojej prostoty i klasycznej formy. Kościół otrzymał nowe wezwanie – św. Józefa i był filią parafii Wniebowzięcia NMP. W latach 1910–1911 nastąpiła kolejna rozbudowa świątyni.

¹⁵ Ks. T. Graliński, *Dzieje powstania drugiego kościoła Łodzi, Parafii Podwyższenia Krzyża*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1948, nr 3, s. 62.

¹⁶ L. Mikołajczyk, art.cyt., s. 190.

¹⁷ P. Kutynia, *Dzieje parafii i kościoła św. Józefa w Łodzi w latach 1888–1939*, Uniwersytet kard. Stefana Wyszyńskiego Łódź–Warszawa 2001, praca magisterska udostępniona w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi, s. 38.

¹⁸ L. Mikołajczyk, *Kościół św. Józefa*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1960, nr 9, s. 280.

Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (nowy murowany)

Na pl. Kościelnym 21 maja 1888 r. położono kamień węgielny pod nową świątynię¹⁹, a 5 czerwca 1897 r. budowa została zakończona. Autorem projektu był K. Wojciechowski²⁰. Obiekt ten był pierwszym neogotyckim kościołem w Łodzi i pierwszym przykładem dojrzałego stylu „wiślano-bałtyckiego” w polskiej architekturze sakralnej²¹. Była to trójnawowa bazylika z transeptem i wielobocznie zakończonym prezbiterium oraz z dwiema wysokimi wieżami, flankującymi fasadę frontową. Zawierała cechy typowe dla gotyckich katedr. Świątynia powstała dzięki funduszom parafian i fabrykantów, m.in. rodzin Scheiblerów i Kunitzerów. Dzięki usytuowaniu na lokalnej kulminacji terenu, tzw. górze plebańskiej, podwyższonej jeszcze sztucznym tarasem, wysoka bryła kościoła z wieżami stała się obiektem dominującym nad Starym Miastem; była również dobrze widoczna z ul. Piotrkowskiej²².

Z szybkim rozwojem miasta szedł w parze także wzrost liczby wiernych. W 1890 r. Łódź liczyła ponad 160 tys. katolików i posiadała dwa kościoły parafialne (Podwyższenia Świętego Krzyża i Wniebowzięcia NMP) oraz jeden filialny (św. Józefa).

Kościół na Chojnach Starych i kaplica na Chojnach Nowych

Mieszkańcy pręźnie rozwijającego się przedmieścia Chojen postanowili wybudować kościół. Już w 1775 r. była tam kaplica, w 1843 r. właściciel Chojen, Jan Mulinowicz, wystawił na jej miejscu drewniany kościółek pw. św. Wojciecha. Jednak kilkutyśieczne Chojny w XIX w. potrzebowały większej świątyni. Plany zamówiono u znanego warszawskiego architekta – Józefa Dziekańskiego. Projekt gotowy był już w 1897 r. (nie zachował się). Zaproponowano, by kościół stanął na placu obok starego drewnianego kościoła św. Wojciecha. Rozgorzała „walka o kościół” między Chojnami Starymi (gdzie pierwotnie planowano budowę) a odległymi o 4 km Chojnami Nowymi. Wierni z Chojen Nowych pragnęli mieć bliżej usytuowaną świątynię. Dlatego też wystarali się o własny projekt kościoła, wykonany w 1899 r. przez Ignacego Stebelskiego. Jednakże to Chojny Stare otrzymały zgodę na budowę (zajęła się nią firma „Nestler i Ferrenbach”), którą rozpoczęto 1902 r., w 1905 r. nastąpiła przerwa. 4 lutego 1907 r. budynek oddano do użytku wiernych. Kościół stanął obok starego drewnianego, który zo-

¹⁹ L. Mikołajczyk, *Kościół murowany Wniebowzięcia NMP*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1960, nr 11, s. 348.

²⁰ Konstanty Wojciechowski – warszawski architekt, pełnił funkcję architekta diecezji kujawskiej, K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 154.

²¹ M. Koter, M. Kulesza, dz.cyt., s. 271.

²² Tamże, s. 272.

stał przeniesiony w 1927 r. na teren nowo erygowanej parafii św. Teresy przy ul. Zagajnikowej (dziś ul. Kopcińskiego)²³.

Nowy kościół był trójnawową bazyliką z transeptem w stylu neogotyckim. Obiekt o smukłej sylwetce, z wysokim dwuspadowym dachem, zwieńczony wysoką, smukłą wieżyczką na przecięciu nawy głównej i transeptu. Kościół miał skromne jak na budowlę neogotycką wykończenie detalem architektonicznym

W latach 1927–1938 kościół w Chojnach Starych został wzbogacony wieżami, projektu W. Kononowicza. Zgodnie z projektem J. Dziekońskiego miał być utrzymany w stylu „wiślano-bałtyckim”. Jednakże dobudowane wieże o różnej wysokości, zakończone strzelistymi hełmami z koronami, wywodziły się ze stylu „nadwiślańskiego”²⁴.

Na Chojnach Nowych, pomimo początkowej odmowy, udało się wybudować przy ul. Rzgowskiej 88 kaplicę pw. Przemienienia Pańskiego, jednonawową, prostą. Była ona filią parafii św. Wojciecha. Wystawiono ją w latach 1905–1907 według projektu I. Stebelskiego. W 1914 r. kaplicę podniesiono do rangi kościoła parafialnego. W latach 1922–1925 do obiektu dobudowano od wschodu obszerny trzynawowy kościół. W 1926–1928 r. pierwotna kaplica została zburzona, a nawy kościoła przedłużone o dwie arkady, według projektu W. Lisowskiego.

Kościół pw. św. Kazimierza

Niewiele później pojawiły się plany budowy kościoła na obrzeżach Łodzi – przedmieściach Widzewa i Zarzewia. Świątynia (na 2 tys. wiernych) miała być postawiona na potrzeby pracowników zakładów J. Kunitzera i J. Heinzla. Autorem projektu był J. Wende. Jednakże J. Kunitzer przeliczył się ze swoimi możliwościami finansowymi. Ostatecznie zakupił drewniany pawilon, ustawiony na Widzewie, spełniał rolę kościoła tymczasowego. 25 maja 1902 r. obiekt ten poświęcony został jako kościół św. Kazimierza, filia parafii Podwyższenia Świętego Krzyża. Do planów budowy nowego murowanego kościoła powrócono po dziesięciu latach. W 1914 r. nowy projekt przedstawił R. Miller (styl neobarokowy). Projekt nie zachował się. Do budowy kościoła na Widzewie doszło w 1925 r.

Kościół pw. św. Anny

W 1900 r. pojawiły się plany budowy świątyni na Zarzewie. W 1904 r. został położony kamień węgielny, a już w 1905 r. zakończono budowę. Plac pod budowę ofiarował Józef Meisner. Obiekt został usytuowany między ulicami: Skierniewicką, Wandy (dziś ul. E. Rydza-Śmigłego) i Wacława. Autorem projektu był P. Rubensahm (architekt pracujący dla zakładów Scheiblera). Kościół zyskał we-

²³ Tamże, s. 287.

²⁴ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 81.

zwanie św. Anny, na cześć zmarłej dziewięcioletniej Anny Marii – córki państwa Herbstów (sponsorów świątyni, którzy ofiarowali na cele budowy 10 tys. rb). Świątynia zaplanowana była na 800 wiernych. Prace budowlane prowadziła firma „Nestler i Ferrenbach”. Był to kościółek jednonawowy, zbudowany na planie prostokąta, z motywami neoromańskimi. Frontową wieżę nakryto hełmem namiotowym. Wejście zostało obramowane schodkowym portalem – podobnie dwa wejścia w elewacjach bocznych. Zaprojektowani okna arkadowe²⁵.

Kaplica pw. Dobrego Pasterza

Szybki rozwój Bałut, północnej części miasta, która przed I wojną światową liczyła ok. 100 tys. mieszkańców, sprawił, że jedna świątynia (kościół pw. Wniebowzięcia NMP) już nie wystarczała. W 1907 r. na ul. Pasterskiej (dziś ul. Spacerowa) powstała kaplica pw. Dobrego Pasterza według projektu K. Pomian-Sokołowskiego, z fundacji M. Kapuścińskiego. Kaplica utrzymana była w stylu „zakopiańskim”. Zainstalowano przy niej braci dolorystów i uznano za filię parafii staromiejskiej. W latach 1911–1913 wzbogacono architekturę i uzupełniono wnętrze kaplicy.

Mała kaplica nie zaspokajała już potrzeb dużej parafii. W 1910 r. Juliusz Teodor Heinzl, wielki przedsiębiorca łódzki, katolik i właściciel Julianowa i Marysina III, oddał pod budowę świątyni plac położony na drodze z Łodzi do Zgierza na ul. Zgierskiej 117. Problemy finansowe ubogich parafian pozwoliły tylko na zakupienie drewnianego pawilonu z wystawy w Helenowie, który spełniał rolę kaplicy. Kaplica ta pw. św. Antoniego była filią parafii Wniebowzięcia NMP. Parafię przy niej erygowano w 1915 r., do budowy murowanego kościoła przystąpiono w 1936 r., a zakończono dopiero w latach powojennych. Obecnie jest to kościół pw. Najświętszego Serca Jezusa i św. Marii Małgorzaty Alacoque²⁶.

Czwarty kościół katolicki w Łodzi – pw. św. Stanisława Kostki

W 1895 r. sformułował się komitet budowy kościoła z J.T. Heinzlem (imiennikiem i synem najpotężniejszego przedsiębiorcy łódzkiego) na czele. W skład komitetu weszli też inni przedsiębiorcy łódzcy: K. Scheibler, E. Herbst, J. Kunitzer, J. Richter, A. Hofrichter. Wdowa po J.T. Heinzlu chciała uczcić pamięć swego męża i wznieść świątynię na placu u zbiegu ul. Dzikiej i Targowej, zw. Nowym Rynkiem Targowym (dziś pl. Dąbrowskiego).

Komitet Budowy obrał plac przed szpitalem miejskim św. Aleksandra. Nowy kościół miał być wyjątkowy – otwarto międzynarodowy konkurs na projekt. Konkurs nie narzucał stylu, wymagał tylko elewacji bez tynku (tzw. styl Rohbau),

²⁵ Tamże, s. 82.

²⁶ Tamże, s. 84.

jednej wieży z zegarem oraz kosztów nieprzekraczających 300 tys. rb. Przysłano 38 prac, spośród których wygrała praca łódzkiej spółki architektoniczno-budowlanej „Wende i Zarske”.²⁷ Zwycięski projekt nie zachował się, są tylko opublikowane w prasie widoki elewacji.²⁸ Wokół zwycięskiej pracy było wiele zamieszania. Pismo łódzkie „Rozwój” atakowało ją za brak oryginalności i schematyzm. Prawdziwym powodem niechęci były jednak względy narodowościowe. Nie chciano się zgodzić, by polski kościół katolicki budowany był według pomysłu przedstawiciela społeczności niemieckiej, luteranina. By sprawę załatwić jawnie komitet budowy poprosił dwóch znanych architektów: Józefa Dziekońskiego z Warszawy i Sławomira Odrzywolskiego z Krakowa o wydanie opinii na temat projektu. Protokół z 8 stycznia 1899 r. oceniał wygraną pracę pozytywnie. Architekci nanieśli również pewne zmiany w projekcie.

We wrześniu 1900 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu zaakceptowało plany kościoła, który ostatecznie stanąć miał w centralnej części pl. Szpitalnego. Budowę prowadzić miało przedsiębiorstwo W. Stelmachowskiego.

16 czerwca 1901 r. poświęcono kamień węgielny pod kościół²⁹. Przed rozpoczęciem budowy doszło do nieporozumień między opracowującą rysunek firmą „Wende i Zarske” a prowadzącą budowę firmą W. Stelmachowskiego i nadzorującym budowę K. Sokołowskim. Ostatecznie autorzy projektu zostali odsunięci od budowy. Prace posuwały się szybko, dużym zastrzykiem finansowym okazały ofiary pieniężne, złożone przez rodziny: Scheiblerów (20 tys. rb) i Herbstów (5 tys. rb). W 1904 r. nastąpiła trwająca do 1906 r. przerwa w budowie. Prace opóźniły także kolejne nieporozumienia w gronie odpowiedzialnym za budowę, w wyniku których miejsce nadzorującego budowę K. Sokołowskiego zajął w 1910 r. K. Stebelski. 1 stycznia 1910 r. erygowano nową parafię³⁰. W grudniu 1919 r. budowę kościoła ukończono. 22 grudnia 1912 r. nastąpiło poświęcenie ołtarza (fundacji barona I. T. Heinzla). Po dziesięciu latach budowy kościół został oddany do użytku. Ze względu na trudności finansowe dopiero w 1927 r. dokończono budowę wieży³¹.

Świątynia uzyskała formę neogotycką. To trójnawowa bazylika z transeptem i prezbiterium otoczonym obejściem. Na wzór niemiecki zaprojektowano tylko jedną wieżę, ustawioną w fasadzie frontowej na osi nawy głównej, na planie

²⁷ Tamże, s. 88; K. Stefański, *Bazylika archikatedralna w Łodzi pw. św. Stanisława Kostki*, Łódź 1996, s. 11.

²⁸ M. Budziarek, *Archikatedra łódzka*, Łódź 1995, s. 21.

²⁹ A. Trznadel, *Dzieje łódzkiego kościoła katedralnego pw. św. Stanisława Kostki*, Uniwersytet kard. S. Wyszyńskiego Łódź–Warszawa 2001, s. 67.

³⁰ T. Graliński, *Spis parafii i kościołów diecezji łódzkiej i krótki ich opis historyczny*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1952, nr 10–11, s. 296; tenże, *Kościół katedralny św. Stanisława Kostki w Łodzi*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie”, 1948, nr 12, s. 58.

³¹ Z. Wieczorek, *Kościół katedralny pw. św. Stanisława Kostki w Łodzi*, „Nasza Przyszłość”, 1985, R. 64, s. 57–86.

kwadratu. Uzyskała smukły, strzelisty kształt. Kościół otrzymał piękną, gotycką dekorację zewnętrzną. Schodkowe przypory, łuki podporowe, ostrołukowe okna, dwa ceramiczne fryzy w formie „korony cierniowej”, opasujące całą bryłę kościoła na poziomie zwieńczenia naw bocznych. Dodatkowo oryginalną cechą budowli jest oblicowanie elewacji żółtą cegłą. Smukła sylwetka kościoła stanowi wyrazistą dominantę w krajobrazie południowej części ul. Piotrkowskiej³². Zamiar zbudowania imponującej świątyni powiódł się – kościół św. Stanisława Kostki był wówczas największym kościołem w Łodzi i jednym z największych w Polsce.

1.2. Świątynie ewangelicko-augsburskie

18 września 1820 r. władze wydały ukaz o tworzeniu na terenie miast rządowych nowych osad przemysłowych, zasiedlanych przez fabrykantów. Konsekwencją tego aktu była decyzja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 30 stycznia 1821 r. o utworzeniu osad przemysłowych w Łodzi. Wytyczono trzon osady – Nowy Rynek (dziś pl. Wolności), z którego rozchodziły cztery ulice. W 1820 r. Łódź liczyła 767 mieszkańców, a w 1828 r. już 4273³³. Osadnicy to głównie sukiennicy i tkacze z Niemiec i Czech.

Ta liczna społeczność luterkańska potrzebowała swojego miejsca kultu. I tak rozpoczęto przygotowania do wzniesienia świątyni pw. Świętej Trójcy. W 1825 r. zawiązano komitet budowy kościoła, którego projekt wykonał Bonifacy Witkowski (budowniczy województwa mazowieckiego). Obiekt miał stanąć na rogu Rynku Nowego Miasta i ul. Piotrkowskiej, naprzeciwko nowego ratusza. Kościół i dom pastora oszacowano na 44 185 złp i 7238 złp. Kościół miał być utrzymany w skromnym, ale eleganckim stylu klasycystycznym, z wgłębionym kolumnowym portykiem od strony rynku i małą wieżyczką na szczycie. Nowo powstająca parafia miała pokryć połowę sumy. Licytację na budowę kościoła wygrał Wojciech Chodecki. Kościół Świętej Trójcy nie zachował się do naszych czasów, brak również jego pierwotnego projektu. Świątynia ta była pierwszą murowaną budowlą sakralną w mieście, usytuowaną w centralnym punkcie Nowego Miasta, przy Nowym Rynku (dziś pl. Wolności)³⁴. Obiekt był symbolem roli i ważności ewangelików w rozwoju miasta.

W latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. powstało kilka podobnych kościołów w Tomaszowie Mazowieckim, Zgierzu, Aleksandrowie, Konstantynowie. Kościół Świętej Trójcy w tamtym okresie był jedyną murowaną świątynią w Łodzi.

W 1829 r. obiekt oddano do użytku, jednak już po kilku miesiącach zaczął odpadać sufit. W 1836 r. przeprowadzono remont i przebudowę, a w 1843 r. ko-

³² M. Koter, M. Kulesza, dz.cyt., s. 279.

³³ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 18.

³⁴ Tamże, s. 25.

lejne naprawy. Prawdopodobnie z powodu słabej jakości materiału, z którego wybudowano i wykończono świątynię. W 1846 r. kościół wymagał kolejnych napraw, lecz z braku funduszy parafian remont przeprowadzono dopiero w 1852 r. Równocześnie zrodził się pomysł budowy nowej świątyni, jednakże ze względu na mały budżet ograniczono się tylko do rozbudowy obiektu już istniejącego.

Kościół pw. św. Jana Ewangelisty (dziś Księżąt Jezuitów Najświętszego Imienia Jezus)

Wzmianki o budowie drugiego kościoła pojawiły się już w 1859 r., jednak dogodne warunki do podjęcia budowy nastąpiły w 1876 r., kiedy to Karol Scheibler ofiarował 50 tys. rb na poczet przyszłego kościoła. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu (dokładnie Departament Spraw Religijnych Obcych Wyznań) zgodziło się na wystawienie nowego kościoła pod warunkiem zebrania kolejnych 50 tys. rb. W 1881 r. zatwierdzono projekt autorstwa L. Schleibera, pracami zajęło się przedsiębiorstwo R. Nestlera³⁵.

Budowa została ukończona już w 1883 r., a poświęcenia kościoła dokonano w 1884 r. Obiekt stanął przy ul. Dzikiej zwanej też wówczas Mikołajewską (dziś ul. Sienkiewicza 68). Była to świątynia w stylu neoromańskim, ale różna od kościołów katolickich, wzorowała się bowiem na berlińskim dojrzłym historyzmie. Kościół zbudowany był według projektu Ludwika Schleibera, choć na planie widnieje podpis Hilarego Majewskiego³⁶. Obiekt jest trójnawową bazyliką, z transeptem i kilkupoziomową, masywną 75-metrową wieżą z wysokim i stromym ostrosłupowym hełmem i czterema mniejszymi wieżyczkami o podobnej budowie na narożach budowli. Fasada transeptu³⁷ to wysokie okno zamknięte rozetą. Okna naw bocznych są mniejsze, ale w podobnym kształcie. Świątynia, w odróżnieniu od kościoła św. Jana, miała elewację z czerwonej cegły.

Druga świątynia nie zaspokoila potrzeb stale rosnącej społeczności ewangelickiej. Postanowiono rozbudować stary kościół na Starym Rynku według projektu Otto Gehliga. Prace rozpoczęły się w 1889 r., a zakończyły w lutym 1892 r. To, co nazywano rozbudową, doprowadziło do stworzenia nowego obiektu. Słaba jakość materiału, z którego zbudowany był stary kościół, spowodowała, że w budowie nowego wykorzystano tylko część jego fundamentów. Kościół dużo stracił na swych walorach, gdyż był usytuowany na ciasnej działce między dużymi budowlami (obok Szkoła Realna – dziś Muzeum Archeologii i Etnografii)³⁸.

³⁵ Tamże, s. 60.

³⁶ R. Bonisławski, *Portrety dawnej Łodzi*, „Przegląd Ewangeliczny”, 2005, nr 2, s. 55.

³⁷ *Transept* – inaczej nawa poprzeczna, nawa krzyżowa – część kościoła, nawa prostopadła do osi kościoła, położona między prezbiterium a resztą budynku. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Transept> (29.05.2007 r.)

³⁸ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 61.

Kościół pw. św. Mateusza

Powstał w latach 1908–1922 według projektu architekta J. Wende. 8 października 1908 r. położono kamień węgielny pod świątynię, a 1 listopada 1928 r. poświęcono gotowy obiekt. W tym artykule chcę tylko zasygnalizować o istnieniu tejże świątyni, ponieważ lata budowy kościoła przypadają na lata dwudziestolecia międzywojennego.

1.3. Świątynie prawosławne

Cerkiew pw. św. Aleksandra Newskiego

Łódź w 1850 r. zamieszkiwało 500 wyznawców prawosławia, ta liczba wiernych nie była w stanie sfinansować budowy własnej świątyni. W maju 1877 r. piotrkowski gubernator rozpoczął starania o budowę cerkwi. Rozpoczęcie budowy przeciągnęło się do 1879 r. – nieudanej próbie 2 kwietnia 1879 r. zamachu na życie cara Aleksandra II. Po tym wydarzeniu 16 kwietnia prezydent Łodzi doniósł władzom gubernialnym, że „mieszkańcy miasta Łodzi, pragnąc upamiętnić dzień cudownego ocalenia drogiego życia monarchy 2 kwietnia, postanowili wystawić swoimi środkami prawosławną świątynię pw. Aleksandra Newskiego”³⁹. Ówczesny architekt miejski, Hilary Majewski, odbył podróż do Petersburga, by zapoznać się z tamtejszą architekturą cerkiewną. Owocem wyprawy był projekt gotowy w 1880 r., którego kosztorys wynosił 69 200 rb. Uroczyste wmurowanie kamienia węgielnego odbyło się 8 maja 1884 r., a już 11 VI 1884 r. świątynia pw. św. Aleksandra Newskiego była gotowa.

Zbudowano ją głównie ze względów prestiżowych, politycznych, nie kierowano się wyłącznie potrzebami religijnymi, gdyż mieszkańców wyznania prawosławnego w mieście było niewiele, zaledwie kilkuset⁴⁰. Byli to głównie przedstawiciele zaborczej rosyjskiej administracji, policji, wojska, a także nauczyciele i kupcy z rodzinami. Także dobór miejsca, gdzie postawiono świątynię, świadczy o tym, że kierowano się względami prestiżowymi. Miejsce, które wybrano był, otrzymany za darmo plac przy parku miejskim przy ul. Widzewskiej (dziś ul. Kielińskiego), w pobliżu dworca kolejowego. Ta mała cerkiew na 900 osób, dzięki dekoracyjnej architekturze i usytuowaniu, stała się najbardziej reprezentatywnym obiektem miasta, wniosła w krajobraz Łodzi elementy architektury bizantyjskiej.

Budowla została wzniesiona na planie krzyża greckiego, wpisanego w ośmiobok. Centralną część świątyni zwieńczono dużą kopułą z wysokimi przeswitami okiennymi. Kruchta wejściowa stanowiła podstawę wieży, zwieńczonej cebulastym hełmem z iglicą. Półkolisty portal wejściowy wsparty był na dwóch

³⁹ K. Stefański, *Architektura cerkiewna w Łodzi*, „Wędrownik”, 2003, R. 47, nr 3, s. 6.

⁴⁰ Tamże.

parach kolumn. Fasada budynku to charakterystyczne dla architektury bizantyjskiej naprzemianległe pasy jasnego i ciemnego tynku⁴¹.

Budowę cerkwi wsparły finansowo prawosławne władze rosyjskie, a także przedsiębiorcy protestanccy, żydowscy i katoliccy, którzy chcieli w ten sposób przypodobać się władzy rosyjskiej⁴².

Cerkiew pw. św. Aleksego

Gdy liczba ludności rosyjskiej w mieście wzrosła do ok. 7 tys., zdecydowano się na budowę kolejnych dwóch świątyń. W latach 1894–1895 na potrzeby stacjonujących w mieście prawosławnych żołnierzy 37. Jekaterynburskiego Pułku Piechoty zbudowano cerkiew św. Aleksego. Postawiono ją po wschodniej stronie ul. św. Jerzego, naprzeciwko koszar tego pułku.

Autorami projektu byli H. Majewski i F. Chełmiński (tenże wzorował się na cerkwiach garnizonowych okręgu petersburskiego). Dlatego też budowla bogata jest w różnorodne detale dekoracyjne, charakterystyczne dla rosyjskiej architektury cerkiewnej. Występują w świątyni cebulaste hełmy na wieżach, które są główną ozdobą budowli; baniaste kolumny portalu wejściowego; półkoliście zamknięte wąskie okna. Większość tych ozdób została usunięta, gdy w dwudziestolecie międzywojennym świątynię przekształcono w garnizonowy kościół katolicki⁴³.

Cerkiew pw. św. Olgi

W połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. ludność prawosławna w Łodzi liczyła 2 tys. (bez uwzględnienia garnizonu wojskowego).

Trzecią cerkiew wzniesiono w latach 1896–1898 w pobliżu dworca i parku miejskiego, przy wytyczonej wówczas uliczce, która od patronki cerkwi zyskała nazwę – ulica Olgińska (dziś ul. G. Piramowicza), w odległości zaledwie 300 m od cerkwi św. Aleksandra Newskiego. Autorem projektu był prawdopodobnie architekt miejski F. Chełmiński. Świątynia była bardzo skromna, bez typowego dla prawosławia bizantyjskiego przepychu. Był to jednonawowy obiekt na planie prostokąta z apsydialnym prezbiterium od wschodu. Wyróżniające ją elementy to główne wejście umieszczone na wysokim podeście z bocznymi schodami oraz niewysoka wieża z cebulastym hełmem. Cerkiew św. Olgi oddano do użytku 27 listopada 1896 r.

W 1904 r. na cmentarzu (ul. Telefoniczna) zbudowano i oddano do użytku kaplicę pw. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny. Wybudowano kaplicę pw.

⁴¹ K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna...*, s. 109.

⁴² M. K o t e r a, M. K u l e s z a, dz.cyt., s. 269.

⁴³ Tamże, s. 270.

Zmartwychwstałego Chrystusa (ul. Ogrodowa 41). Przed rozpoczęciem I wojny światowej w mieście mieszkało 3200 prawosławnych⁴⁴.

1.4. Świątynie żydowskie

Synagoga przy ul. Wolborskiej

Dopiero od 1795 r., to jest drugiego rozbioru Polski i przeprowadzeniu przez Prusy sekularyzacji dóbr duchownych, w starej Łodzi zaczęło osiedlać się coraz więcej Żydów. W 1809 r. mieszkało ich już 98 przedstawicieli, którzy zmobilizowali się do wzniesienia pierwszej w mieście małej, drewnianej synagogi. Umieszczono ją przy ul. Dworskiej, zwanej później ul. Wolborską lub Bożniczą – wówczas okolice tej części rynku zamieszkane były w większości przez Żydów⁴⁵. Tam też w 1825 r. utworzono strefę, poza którą starozakonni nie mogli się osiedlać. Plac pod budowę zakupiono od porucznika, dawnego burmistrza Łodzi, Józefa Auffschlaga za 168 złp⁴⁶ obiekt o kształtach prostokąta, o wymiarach 24 na 15 łokci. Dla kobiet przeznaczono boczną galerię, później też poddasze. Zgodnie ze zwyczajem, część ławek została wydzierżawiona za opłatą, a pieniądze przeznaczono na konserwację budynku. Budynek szybko wymagał remontu. W latach czterdziestych XIX w. w katastrofie budowlanej zginęło kilka osób, wybuchł pożar. W 1851 r. przeprowadzono kolejny remont, a w 1861 r. zamknięto budynek.

Nowa synagoga na ul. Wolborskiej 20

W 1852 r., gdy liczba starozakonnych szybko wzrastała (w latach sześćdziesiątych XIX w. było ich ponad 6 tys.), a przy tym stara świątynia nie nadawała się już do użytku, podjęto starania o budowę nowej synagogi w granicach „rewiru żydowskiego”. Plac pod pierwszą synagogą był za mały. Od Grzegorza Zakrzewskiego za 1650 rb zakupiono nowy plac przy ul. Wolborskiej 20, który w księgach hipotecznych oznaczono nr 202⁴⁷. Budowę miał nadzorować komitet budowy. Środki na budowę pochodziły z dobrowolnych ofiar oraz darowizn od spadkobierców Icka Zajdemana⁴⁸. Projekt świątyni stworzył Karol Mertsching architekt łęczycki. Nie można było jednoznacznie zaliczyć synagogi do form orientalnych. Budynek zbudowano na planie prostokąta z wysokimi, wąskimi oknami, zamkniętymi podkowiastymi łukami. Budynek zwieńczony został trójkątnym szczytem bez dodatkowych ozdób. Świątynia była dobrze widoczna od strony rynku

⁴⁴ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 112.

⁴⁵ J. Waliński, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi*, Łódź 2000, s. 8.

⁴⁶ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 15.

⁴⁷ Tamże, s. 49.

⁴⁸ J. Waliński, dz.cyt., s. 17.

staromiejskiego⁴⁹. Od września 1861 r., od momentu zamknięcia starej bożnicy, modlitwy odbywały się w nowym, niewykończonym budynku. W 1863 r. doszło do tragedii w święto Rosz-ha-Szana. Wówczas zginęło 11 kobiet, a 30 osób zostało rannych.

W 1871 r. synagogę zw. Altshtot ukończono, wymagała jeszcze otynkowania. Jak słaby był materiał, który posłużył do budowy obiektu, najlepiej świadczy fakt, że już w 1897 r. świątynia wymagała już remontu. Jednakże małe zainteresowanie społeczeństwa żydowskiego (funkcjonowały wówczas liczne domy modlitwy) uniemożliwiło ukończenie synagogi. W 1880 r., w wyniku wewnętrznych konfliktów pomiędzy ortodoksami, zwolennikami judaizmu reformowanego, a zwolennikami chasydów, idea zbiórki na remont upadła. W 1895 r. powrócono do projektu remontu, jego koszty oszacowano wówczas na 60 tys. rb. Prace remontowe trwały do 1914 r.

Większość żydów modliła się w domach prywatnych, dlatego nie interesowały ich prace przy synagodze. Przekładano naprawy albo wykonywano je z wielką oszczędnością – co niestety odbijało się na jakości budynku. W takiej postaci po remoncie 1914 r. obiekt przetrwał do 1939 r.

Podczas I wojny obiekt doznał niewielkich uszkodzeń elewacji frontu i wytłuczone szyby okien. W 1917 r. wystąpił konflikt religijny pomiędzy syjonistami i ortodoksami którzy próbowali przejąć władzę w synagodze.

Po I wojnie światowej synagoga znalazła się pod obserwacją władz. Był to wynik plotek o agitacji politycznej, o tworzeniu przez żydów organizacji paramilitarnych. W okresie międzywojennym synagoga stała się główną synagogą gminną. W maju 1939 r. przeprowadzono kolejny remont. Niestety w listopadzie 1939 r. świątynia została podpalona przez hitlerowców. 27 grudnia 1939 r. Niemcy dokonali rozbiórki obiektu, choć stan murów nie wymagał tego. W latach pięćdziesiątych XX w. na terenie świątyni postawiono nowe budynki⁵⁰.

Synagoga przy ul. Promenadowej 2 (dziś ul. Kościuszki) i ul. Zielonej 8

W 1866 r. doszło do reformy, która doprowadziła do rozłamu wśród żydów na postępowych i ortodoksów. Dlatego pojawiła się potrzeba budowy nowej synagogi dla odłamu postępowego. Plac pod świątynię przy ul. Cegielnianej (dziś ul. Więckowskiego) i Wólczańskiej nabyli łódzcy fabrykanci (siedmiu najzamożniejszych), oni również dołożyli do budowy 14 tys. rb. Pozostałe koszty pokryto ze sprzedaży ławek w synagodze. Ostatecznie świątynia stanęła na rogu ul. Promenadowej i Zielonej. Plac ten 31 marca 1881 r. nabył I. Poznański, w imieniu Zgromadzenia Członków Synagogi.

⁴⁹ M. Kotera, M. Kulesza, dz.cyt., s. 267.

⁵⁰ J. Walicki, dz.cyt. s. 35.

Projekt synagogi opracował H. Majewski, on również nadzorował budowę⁵¹. 5 czerwca 1881 r. położono kamień węgielny pod świątynię. Wystąpiły trudności z ustaleniem statutu synagogi postępowej. Władze rosyjskie podejrzliwie patrzyły na postępowych żydów w Królestwie Polskim. Władze ustosunkowały się do świątyni, jak do innych domów modlitwy. Jej członkowie zobowiązani byli do przestrzegania przepisów i płacenia składek na potrzeby ogólne gminy. W późniejszym czasie założyciele synagogi chcieli starać się o zatwierdzenie statutu synagogi.

Synagoga była obiektem obszernym w formie trzynawowej pseudobazyliki.

Lata 1882–1884 to przerwa w budowie, spowodowana kryzysem przemysłowym w mieście. Budynek wykończony był do tego momentu na zewnątrz, ale surowy w środku. Przy Komitecie Głównym utworzył się Komitet Pomocniczy, który z funduszem 40 tys. rb wspomógł budowę. Budowę świątyni przeciągnięto, by zebrać odpowiednią sumę pieniędzy, gdyż planowano zrealizować pierwotny plan, zakładający bogaty obiekt⁵².

Synagoga miała eklektyczną⁵³ architekturę, czerpiącą z niemieckiego romanizmu. Od frontu usytuowano reprezentacyjne, podwójnie arkadowe wejście, przedzielone kolumnienką. Nad obszerną bryłą świątyni wznosiło się siedem różnej wielkości wież i wieżyczek. Pomalowane w złote pasy kopuły wież, odbijając promienie słoneczne, przyciągały wzrok przechodniów. Synagoga ta była z pewnością jednym z najpiękniejszych gmachów w mieście.

We wrześniu 1887 r. nastąpiła inauguracja synagogi, co spotkało się z nieprzychylnym nastawieniem żydów ortodoksyjnych. Świątynia działała niezależnie od gminy i od Dozoru Bóżnicowego.

Straty, jakie synagoga poniosła podczas I wojny światowej, to: wytłuczone szyby, uszkodzony dach oraz ołtarz główny, a także tynki wewnętrzne.

Gdy Niemcy zajęli Łódź, wcielili synagogę do gminy wyznaniowej. Koniec historii świątyni to listopad 1939 r., kiedy to została spalona wraz z innymi synagogami. Dziś znajduje się tam parking⁵⁴.

⁵¹ J. Walicki, powołując się na „Dziennik Łódzki”, podaje, że autorem projektu był Adolf Wolff, tamże, s. 45.

⁵² K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna...*, s. 127.

⁵³ *Eklektyczna architektura* – łączenie w jednej budowli w sposób swobodny elementów różnych stylów historycznych. Początkowo łączono style historyzujące: neorenesans, neobarok, neogoty, z czasem zaczęły dominować cechy renesansowe, między innymi okna z charakterystycznymi ozdobami, kolumny. Trwał od drugiej ćwierci XIX w. do początku XX w. (http://pl.wikipedia.org/wiki/Eklektyzm_architektura 25.05.2007 r.)

⁵⁴ J. W a l i c k i, dz.cyt., s. 60.

Synagoga przy ul. Zachodniej 56 (dziś ul. Zachodnia 70)

Od 1862 r. zniesiono rewiry żydowskie w miastach, Żydzi w Łodzi zaczęli osiedlać się w okolicach Nowego Miasta. W związku z tym w tej części miasta pojawiła się potrzeba budowy nowej świątyni. Początkowo planowano kupno placów przy ul. Wólczańskiej i Cegielnianej (dziś ul. Więckowskiego). Jednakże w wyniku poparcia bogatych Żydów postanowiono świątynię postawić bliżej centrum, przy ul. Zachodniej i Spacerowej (dziś ul. Kościuszki)⁵⁵. Obiekt zbudowany został przez D. Dobranieckiego i D. Prussaka.⁵⁶ Autor projektu i bliższy wygląd zewnętrzny świątyni nie są dziś znane. Świątynię założono na planie kwadratu, z trójdzielną kruchtą od strony frontowej, do której wchodziło się przez troje lub pięcioro wąskich drzwi. Liczne okna budynku zamknięto łukami podkowiastymi – co dawało orientalny charakter i kłóciło się z klasyczną kompozycją całości⁵⁷.

Obiekt przez Dozór Bóżniczy traktowany był jako filia synagogi gminnej przy ul. Wolborskiej, a przez biedniejszych ortodoksów jako synagoga prywatna.

W 1884 r. odbyły się tu wybory członków Dozoru Bóżnicowego i odtąd stało się to zwyczajem. Żydzi nazywali świątynię „Vilker shul” – pochodzi od nazwy rejonu miasta. W 1903 r. zdecydowano się rozbudować synagogę według projektu G. Landau-Gutentegera i wybudować własne Beth-haMidrasz (szkołę). Po przebudowie obiekt był dłuższy o salę modlitw, z tyłu dobudowano schody. Zmieniono wejście główne. Okna ozdobiono łukami podkowiastymi (charakterystyczny element stylu „mauretańskiego”).

W 1930 r. uregulowano kwestię własności synagogi związaną z 30-letnim okresem zasiedzenia. Do tej pory świątynia zapisana była na D. Dobranieckiego i D. Prussaka. Dokonano regulacji hipotecznej „na imię Pierwszej Synagogi przy ul. Zachodniej”⁵⁸.

W drugiej połowie 1940 r. Niemcy podpalili synagogę i szkołę.

Synagoga przy ul. Wólczańskiej 6

W latach 1881–1882 do Łodzi przybyła fala Żydów-litwaków, uciekających przed prześladowaniami z Rosji. Litwacy byli zwolennikami tradycyjnego judaizmu, różniącego się od polskich tradycji współwyznawców zwyczajami. Dlatego też pragnęli zbudować swoją synagogę.

Stała na działce głównych działaczy nieformalnej organizacji pod nazwą „Ezras Izrael”, sprawujących opiekę nad synagogą, a byli to L. Padwa i T. Basza.

⁵⁵ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003, s. 173.

⁵⁶ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 53, J. Walicki podaje, że D. Dobraniecki wybudował synagogę samodzielnie, J. Walicki, dz.cyt., s. 61.

⁵⁷ K. Stefański, *Architektura sakralna...*, s. 53.

⁵⁸ M. Kotera, M. Kulesza, dz.cyt., s. 65.

Budynek powstał w latach 1899–1904 według projektu G. Landau-Gutentegera. Koszt budowy świątyni to 70 tys. rb. Budynek miał dwa odrębne wejścia dla kobiet. W sali głównej znajdowało się 38 ławek⁵⁹. Świątynię pokryto drewnianym dachem, zwieńczonym latarnią. Wewnątrz budynku znajdowały się trzy sale na paterze i jedna na piętrze. Niewykończony obiekt otwarto we wrześniu 1904 r. Obiekt zbudowany był na planie prostokąta, jako zwarta bryła, o wystroju eklektycznym z cechami neoromańskimi.

W 1937 r. synagoga została wpisana do księgi hipotecznej w połowie jako własność „Ezras Izrael”, sprawa drugiej połowy do rozpoczęcia II wojny światowej nie została uregulowana.

W listopadzie 1939 r. obiekt spalono.

Synagoga przy ul. Długiej 18 (dziś ul. Gdańska 19)

Synagoga ta, ze względu na małe rozmiary, przez niektórych była zaliczana do domów modlitwy. Jednakże J. Walicki, podkreślając formę jej fasady, czy rolę jaką odegrała w życiu łódzkiej parafii żydowskiej, wpisał ją na listę synagog. Budynek zwano „Ohel Jakow”, czyli Namiot Jakuba.

W 1898 r. W. Jedlicki, właściciel działki, podjął decyzję o budowie świątyni. Plany architektoniczne wykonał inżynier G. Landau-Gutenteger⁶⁰.

Budynek ulokowany w tylnej części posesji miał okazałą formę w stylu neorenesansowym. Zbudowany został na planie prostokąta, z arkadowymi oknami i fasadą zwieńczoną trójkątnym tympanonem. 7 lipca 1899 r. oficjalnie otwarto świątynię dla 100 osób.

Synagoga podzielił losy innych sakralnych obiektów żydowskich – została spalona w listopadzie 1939 r.

Do 1914 r. Żydzi w mieście dysponowali 8 synagogami. W dwudziestoleciu międzywojennym nie wybudowano żadnych nowych obiektów. Wszystkie synagogi, które niewątpliwie były ozdobą miasta, zostały spalone przez hitlerowców w pierwszym okresie okupacji. Podobny los spotkał kilkadziesiąt domów modlitwy. Z tamtego okresu zachowały się tylko dwie synagogi. Na posesji Wolfa Reichera przy ul. Rewolucji 1905 r. (dawniej ul. Południowa 28). Zachowała się dzięki fortelowi właściciela W. Reichera, który sporządził fikcyjny akt sprzedaży niemieckiemu partnerowi w interesach. On zaś nie pozwolił jej zburzyć, przekształcając ją w skład soli. Druga synagoga przy ul. Pomorskiej 18 obecnie mieści się w budynku Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Łodzi.

⁵⁹ J. Walicki, dz.cyt., s. 68.

⁶⁰ Tamże, s. 75.

2. INNE WYZNANIA I SEKTY RELIGIJNE ISTNIEJĄCE W ŁODZI DO 1939 r.

Nie wszystkie prosperujące w Łodzi wyznania budowały swoje świątynie. Niektóre nury religijne rozwijały się do I wojny światowej, wznosiły swoje kościoły, a w okresie dwudziestolecia nie odnotowano już żadnych wyznawców danej religii lub niewielką ich liczbę. Są też religie, które dopiero po 1918 r. pojawiły się w Polsce, czy też w Łodzi.

Mniejszości religijne działające w Łodzi w latach 1918–1939

Kościoły i związki wyznaniowe	Rok rozpoczęcia działalności	Liczba wyznawców
Kościoły ewangelickie i tradycji ewangelickich		
Ewangelicko-Augsburski	1800	15 000
Ewangelicko-Reformowany	1869	259
Chrześcijan-Baptystów	1868	426
Ewangeliczno-Metodystyczny	1920	68
Zielonoświątkowy	1923	80
Związek Wyznawców Świadków Jehowa	1917	1 tys.
Świecki Ruch Misyjny „Epifania”	1924	150
Chrześcijan Dnia Sobotniego	1933	14
Zborów Chrystusowych ⁶¹		
Bracia morawscy		
Adwentystów Dnia Siódmego	1895	
Kościoły prawosławne		
Starokatolicki Kościół Mariawitów	1906	2500
Kościół Katolicki Mariawitów	1906	230
Polskokatolicki	1934	2625
Kościoły niechrześcijańskie		
Żydowska Gmina Wyznaniowa	1806	6 000

Źródło: J. Dzieciuchowicz, *Rola wyznań religijnych*, s. 73.

Tabela przedstawia wyznania działające na terenie Łodzi w dwudziestolecu międzywojennym, których bliższy opis przedstawiono poniżej.

Kościół Adwentystów Dnia Siódmego

W Polsce pierwszy ośrodek adwentystów powstał w zaborze rosyjskim, na Wołyniu w 1888 r. Pierwsi misjonarze – Karol Fendel i Józef Schlodziński, z za-

⁶¹ Wyznania zaznaczone kursywą dopisane przez autora niniejszej pracy, w publikacji J. Dzieciuchowicza nie zostały uwzględnione, choć bez statystyk wymieniane są w innych opracowaniach.

wodu stolarze, pojawili się w Łodzi 1892 r., a już rok później powstał w mieście pierwszy zbor. Następnie uformowały się zbory w Warszawie (1900 r.) i Krakowie (1910 r.). W 1921 r. doszło do scalenia polskich adwentystów w ogólnokrajowy Kościół Adwentystów Dnia Siódmego z siedzibą w Bydgoszczy (od 1931 r. mieszczącą się w Warszawie).

Od drugiej połowy XIX w. w łonie adwentystów polskich doszło do rozłamu na tle nieścisłości życia wiernych z zasadami zawartymi w Piśmie Świętym. W Łodzi, w wyniku tego rozłamu, powstał autonomiczny zbor – Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Dnia Sobotniego, w którego skład wchodziło kilkanaście rodzin. Nabożeństwa odbywały się w domach prywatnych⁶².

Łódzki okręg tego Kościoła należał do diecezji wschodniej i liczył 9 zborów. Początkowo, tj. w 1905 r., religia zdobyła 24 zwolenników. W dwudziestoleciu międzywojennym nie miał osobowości prawnej. Jednak w latach 1923–1926 w Łodzi jako pierwszą w Polsce zarejestrowano osobę duchowną tego Kościoła. Adwentyści modlili się w kaplicy przy ul. Andrzeja 17, przy ul. Wólczańskiej 139, a zbory działały przy ul. Więckowskiego 18, ul. Kopcińskiego 67, ul. Płockiej 28⁶³. W okresie międzywojennym wyznaczenie rozwijało się bez przeszkód, lecz w czasie II wojny światowej wszystkich wyznawców wywieziono⁶⁴.

Kościół ewangelicko-reformowany (kalwini)

Kościół ten uformował się w Łodzi w drugiej połowie XIX w. z przybyszów z Niemiec, Szkocji, Francji i z potomków braci czeskich, osiadłych w Żelowie, Żyrardowie i Kucowie. Początkowo często zaliczani byli do luteran, ponieważ nie mieli własnego zboru. W 1888 r. liczba kalwinów w Łodzi wynosiła 500 osób i utworzono więc okręg łódzki działający jako filia zboru warszawskiego. W ciągu roku odprawiano tam cztery nabożeństwa: dwa w języku czeskim (Czesi dominowali w tym wyznaniu), jedno w języku polskim i jedno w niemieckim. W 1904 r. powstała niezależna łódzka parafia. Pierwszym pastorem mianowano Władysława Semadeniego. W parafii odprawiano 12 nabożeństw: 11 w języku polskim i jedno w języku niemieckim⁶⁵.

W 1908 r. na placu leżącym na rogu ul. Radwańskiej i Pańskiej (dziś ul. Radwańska 33), powstał dom zborowy z salą szkolną. W 1912 r. wykonano dwa konkurencyjne projekty kościoła (K. Meislinga i W. Marconiego). Zwyciężył projekt zakładający świątynię jednonawową, wykorzystujący zmodernizowane motywy

⁶² M. Budzianek, *Z dziedzictwa wielonarodowej i wielowyznaniowej Łodzi*, „Wędrownik”, 2003, nr 2, s. 10.

⁶³ *Łódzki bedeker wyznaniowy*..., s. 65.

⁶⁴ www.adwentyści.org.pl/historia 02.06.2007 r.

⁶⁵ M. Budzianek, *Z dziedzictwa*..., s. 9.

barokowe. Jednakże do budowy tejże świątyni doszło dopiero w okresie międzywojennym według innego projektu⁶⁶.

W latach 1928–1932 wybudowano kościoły przy ul. Żeromskiego i Radwańskiej 37. Dzięki propolskiemu nastawieniu w łonie Kościoła nie doszło do konfliktów narodowościowych. Przed wybuchem II wojny światowej w mieście mieszkało ok. 1 tys. kalwinów.

Kościół Chrześcijan – baptystów

W Polsce baptysci pojawili się w latach pięćdziesiątych XIX w. W Łodzi w 1878 r. zanotowano 200 wyznawców, którzy stanowili gminę wyznaniową. Miasto Łódź było największym ośrodkiem baptystów w Polsce w okresie zaborów⁶⁷.

W 1882 r. powstał pierwszy kościół przy ul. Nawrot 27, według projektu E. Kreutzburga, zaplanowany na 700 wiernych, utrzymany w stylu neoromańskim. Tylko fasada frontowa otrzymała nieco bogatszy wystrój. Główne wejście w postaci małego ganeczku, z arkadowo zamkniętym portalem. Półkoliste okna obiektu zamknięto łukami arkadowymi. Brak otynkowania nawiązywał do stylu Rohbau. W 1897 r. obiekt rozbudowano według projektu Albina Jankau tak, by mógł pomieścić 1500 osób. W 1897 r. ukończono przebudowę – niestety nie ma materiałów ikonograficznych ukazujących dobudowaną część⁶⁸.

W 1896 r. przy ul. Rzgowskiej 15 zbudowano dom modlitw. W 1913 r. powstała kaplica przy ul. Rejtana 7 (dziś ul. Sierakowskiego), która miała obsługiwać baptystów niemieckojęzycznych z Nowych Bałut, Żubardzia i Żabieńca. Był to skromny obiekt, bez detalu dekoracyjnego. Dziś nie pełni już funkcji sakralnych.

W 1908 r. przy Rzgowskiej 41a powstał kościół⁶⁹ – niewielka jednonawowa świątynia, zwrócona frontem do ulicy. Klasyfikowana była raczej jako bezstylowa bez wieży, dlatego była słabo widoczna pośród tamtejszej zabudowy. W 1945 r. przejęli ją franciszkanie, a dziś jest kościołem parafii Matki Bożej Anielskiej.

Liczba wierzących powiększała się, budowano więc nowe miejsca modlitw. W 1910 r. utworzono nową parafię przy ul. Abramowskiej 8. W 1914 r. wybudowano dom modlitwy w Rudzie Pabianickiej. Przed I wojną światową oprócz dwóch kościołów baptysci mieli także: dom starców, ochronkę i cmentarz na Dołach⁷⁰.

W 1925 r. wystawiono kościół przy ul. Aleksandrowskiej⁷¹ (dziś ul. Limanowskiego). Obecnie w użytkowaniu Kościoła polskokatolickiego.

⁶⁶ M. Koter, M. Kulesza, dz.cyt., s. 284.

⁶⁷ A. Tokarczyk, *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988, s. 61.

⁶⁸ K. Stefański, *Architektura sakralna* ..., s. 121.

⁶⁹ J. Dzieciuchowicz, dz.cyt., s. 91.

⁷⁰ *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa a idea tolerancji*, red. A. Gałęcki, B. Natorska, Z. Onufrzak, Łódź 1997, s. 55.

⁷¹ K. Stefański, *Architektura sakralna* ..., s. 122.

Bracia morawscy

To odłam niemieckiego anabaptyzmu, zwani herrnhutami (oznacza to „pomoc Pańską”), pierwsi jego wyznawcy pojawili się w Łodzi w 1816 r. Początkowo w XIX w. działali w ramach Kościoła luterńskiego. Modlili się w kościele przy ul. Pańskiej (ul. Żeromskiego 56). W 1847 r. powstała sala modlitwy przy ul. Piotrkowskiej 105. W 1859 r., gdy ich społeczność liczyła ok. 60 rodzin, wybudowano dom modlitwy przy ul. św. Andrzeja (dziś ul. A. Struga), w którym mieściło się też mieszkanie pastora.

Kaplica stała w niedogodnym dla komunikacji miejskiej miejscu (oddzielała ważną arterię – ul. Spacerową od ul. Nowo-Spacerowej, trakt ten miał odciążać ul. Piotrkowską). W 1911 r. doszło do transakcji i urząd miasta odkupił plac i zapłacił za postawienie kaplicy w innym miejscu. Nowym miejscem była ul. Pańska 56 (dziś ul. Żeromskiego 56). Starego domu modlitw używano do 1914 r., w tym roku rozebrano budynek i połączono obie części ul. Spacerowej. Nowy dom modlitwy wzniesiono w latach 1912–1913 według projektu T. Grunewalda. Budynek umieszczono w głębi posesji, niepodobny był do budynków sakralnych innych wyznań. Dziś użytkowany przez Kościół polskokatolicki. Według projektu architekta Meislinga nowa świątynia miała być jednonawowym obiektem o zmodernizowanych, barokowych kształtach. Niestety wybuch wojny nie pozwolił na rozpoczęcie budowy. Kościółek wzniesiono w dwudziestoleciu międzywojennym według innego planu⁷².

Kościół Zielonoświątkowy

Religia ta przyjęta została wraz z Niemcami, którzy osiedlili się na Śląsku, Pomorzu, Prusach Wschodnich. Pierwsi polscy wyznawcy pojawili się na Śląsku Cieszyńskim.

W 1922 r. przybył do Polski z Ameryki Północnej brat W. Fettler i zaczął głosić Ewangelię. Zaproszony został do Łodzi na święta w zborze baptystów. Jego wizyta spotkała się z dużym zainteresowaniem wiernych.

Od 1923 r. działał w Łodzi nowy zbór zielonoświątkowców. Początkowo wierzący spotykali się w domu jednego z braci. Szybko jednak ich przybywało i zamieniono miejsce spotkań na Gimnazjum Dziewczęce. Nowe placówki powstawały także wokół Łodzi. W okresie międzywojennym Łódź była głównym wyznaniowym zielonoświątkowców ośrodkiem w Polsce. Nie budowali świątyń, gdyż modlili się w wynajmowanych salkach.

Podczas II wojny światowej kościół ten został rozwiązany przez władze niemieckie⁷³.

⁷² Tamże, s. 118.

⁷³ www.kz.pl/historia; www.lodz.kz.pl/historia 02.06.2007 r.

Kościół Mariawicki

Kościół Starokatolicki Mariawitów wyodrębnił się z polskiego Kościoła rzymskokatolickiego. Wszystko zaczęło się od wystąpienia klaryski Felicjany Kozłowskiej, która, jak twierdziła, miała Boże objawienia. Zebrała więc wokół siebie szerokie grono zwolenników i tak powstał nowy nurt religijny.

Przed I wojną światową Kościół ten popierany był przez władze zaborcze gdyż rozbijał Kościół katolicki⁷⁴. W 1906 r. papież chciał zatrzymać rozwój mariawitów i nałożył na nich ekskomunikę, jednakże w tym samym czasie władze carskie uznały to wyznanie przez nadanie mu osobowości prawnej. Główny ośrodek mieścił się w Płocku, zaraz po nim plasowała się Łódź. Tu mariawici założyli swoją drukarnię i księgarnię. Dużą popularnością religia ta cieszyła się wśród biednych mieszkańców miasta i okolicznych wsi.

W 1906 r. poświęcono kaplicę przy ul. Widzewskiej 7. W czerwcu 1906 r. wybudowano kaplicę przy ul. Pańskiej, a następnie przy ul. Franciszkańskiej 27. 27 września 1906 r. odbyło się uroczyste poświęcenie fundamentów pod budowę kościoła, według projektu Franciszka Chełmińskiego⁷⁵.

1 września 1906 r. ukończono obiekt pw. św. Franciszka z Asyżu. Kiedy jeden z łódzkich księży mariawickich został mianowany biskupem, potrzeba było odpowiedniej siedziby dla biskupa. Rozpoczęto rozbudowę kaplicy (powiększono ją i dobudowano frontalnie wieżę). Kościół utrzymany był w stylu neoromańskim o skromnym wystroju. Ciekawym elementem jest dobudowana wieża, wysunięta przed lico budynku. W 1909 r. świątynię podniesiono do rangi katedry.

Drugi kościół powstał przy ul. Podleśnej (dziś ul. M. Curie-Skłodowskiej 22). Budowa świątyni pw. Przenajświętszego Sakramentu przy ul. Podleśnej trwała zaledwie 22 dni (od 8 listopada do 1 grudnia 1907 r.) – świadczy to o nagłej potrzebie budowy miejsca spotkań wiernych, a także o ich możliwościach finansowych. Prace wykończeniowe trwały do 1909 r. Autorem projektu był przypuszczalnie łódzki architekt Albin Jankau. Był to kościół trójnawowy, o formie neogotyckiej i nawiązywał do „gotyku wiślano-bałtyckiego” (w tym stylu utrzymany jest kościół Wniebowzięcia NMP). Ma nietynkowane elewacje z czerwonej cegły. Jedna smukła wieża w części frontowej zwieńczona została hełmem iglicowym.

Trzecim obiektem była kaplica pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, przy ul. Nawrot 104 poświęcona 19 kwietnia 1909 r.⁷⁶, a zbudowana według projektu Albina Jankau, nawiązująca do motywów neoromańskich⁷⁷.

Kościół przy ul. M. Curie-Skłodowskiej i przy ul. Nawrot od 1926 r. był w posiadaniu Kościoła rzymskokatolickiego. Obiekty przekazał aktem rejentalnym,

⁷⁴ *Łódzki bedeker wyznaniowy...*, s. 33.

⁷⁵ www.mariawita.lodz.pl/historia/parafia 10.06.2007 r.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna...*, s. 124.

mimo protestów wiernych, ks. E. Marks. Ksiądz powrócił na „łono” Kościoła rzymskokatolickiego, a wraz z nim i kościoły zmieniły „użytkownika”.

Przed I wojną światową w Łodzi mieszkało 32–40 tys. mariawitów, co dawało 3 parafie, 1 filię i cmentarz na Dołach. Płock i Łódź to największe ośrodki mariawitów w tym okresie.

W 1935 r. doszło do rozłamu na Starokatolicki Kościół Mariawitów (denominacja płocka) i Kościół Katolicki Mariawitów (denominacja felicjanowska)⁷⁸. Kościół Starokatolickich Mariawitów przejął dotychczasowe obiekty sakralne, a Kościół Katolickich Mariawitów skupił się wokół kaplicy przy ul. Jarowej 20⁷⁹.

Polskokatolicy

Polskokatolicy pojawili się na ziemiach polskich zaraz po zakończeniu I wojny światowej jako reemigranci z USA, gdzie należeli do Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego. Prekursorem idei Kościoła Polskokatolickiego w mieście Łodzi był ks. Bronisław Jaeger, który swą działalność rozpoczął w 1927 r. Dzięki niemu szybko pojawili się inni księża. Wyznanie to mocno podkreślało miłość i obowiązek do czynnego działania na rzecz odrodzenia kraju po wielu latach niewoli. W liturgii używano języka polskiego. Wierzący byli otwarci na potrzeby ubogich i biednych, przestrzegali ubóstwa w Kościele oraz preferowali bezpłatne posługi duszpasterskie. Dzięki tym zasadom liczba ich zwolenników szybko wzrastała⁸⁰. W 1928 r. powstała pierwsza parafia (Świętej Trójcy), a w 1939 r. istniały już trzy (św. Cyryla i Metodego, Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i Świętej Rodziny, każda z kaplicą)⁸¹. Kościół nie miał uregulowanego statusu religijnego. Był prześladowany przez policję i przez Kościół rzymskokatolicki. Pomimo tego parafie prowadziły ożywioną działalność aż do wybuchu II wojny światowej, kiedy to okupanci pozostawili tylko działającą parafię Świętej Rodziny, która powstała w 1934 r., a jej organizatorem był ks. Władysław Tuszyński. Poświęcenia parafii i kaplicy przy ul. Radwańskiej 54 dokonał 8 kwietnia 1934 r. ówczesny ordynariusz arcybiskup Władysław Faron⁸². Po śmierci ks. W. Tuszyńskiego w 1937 r. parafię przejął ks. Mikołaj Petrow, następnie jego stanowisko przejął ks. Stanisław Marczewski, który kierował parafią przez cały okres okupacji.

Polskokatolicy przejęli po baptystach świątynię Świętej Rodziny przy ul. Limanowskiego 60, a po mariawitach świątynię Matki Boskiej Nieustającej Pomocy. Wybudowali kościół Świętych Cyryla i Metodego przy ul. Szarej 1 (dziś już

⁷⁸ *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa...*, s. 50.

⁷⁹ *Łódzki bedeker wyznaniowy...*, s. 33.

⁸⁰ M. B u d z i a r e k, *Z dziedzictwa...*, s. 7.

⁸¹ *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa...*, s. 51.

⁸² Historia Parafii Polskokatolickiej św. Rodziny w Łodzi, materiały pochodzące z archiwum parafii.

nie istnieje). Przed wybuchem II wojny światowej w Łodzi mieszkało ok. 400 rodzin polskokatolików.

Kościoły zborów Chrystusowych

Początki tej religii związane są z 1921 r. i z działalnością Konstantego Jaroszewicza. Jego działalność misyjna rozwijała się w województwach wschodnich. W 1926 r. zarejestrowano pierwszy zbor. Wyznanie to zaliczono do lokalnych „rejestrów gmin sekciarskich” co nadało mu osobowość prawną.

Do 1928 r. w Polsce funkcjonowało już 30 zborów. W 1928 r. doszło do Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych na obszarze całego kraju. W 1932 r. rozpoczął swoją działalność zbor przy ul. Demokratycznej 36 (istniał aż do 1988 r.)⁸³. Druga wojna światowa utrudniła, ale nie przerwała działania zboru⁸⁴.

Badacze Pisma Świętego

W 1913 r. w Chojnach utworzyła się pierwsza grupa Badaczy Pisma Świętego. W czasie I wojny światowej jej członkowie zostali rozproszeni, jednakże z ich w 1919 r. sformułował się pierwszy ośrodek. Wykłady i odczyty prowadzili w latach 1921–1923) w salach kinowych, teatralnych (w teatrze „Skala” na ul. Cegielnianej 18, dziś ul. Więckowskiego 15), w Filharmonii Łódzkiej. W 1923 r. powstał pierwszy zbor, a w 1925 r. otworzono salę zebrań przy ul. Piotrkowskiej 108. W 1930 r. przeniesiono tam z Warszawy biuro koordynacyjne działalności badaczy na całą Polskę. Prowadzili oni różną działalność charytatywną, czym zjednywali sobie zwolenników. Szybko rosnąca liczba wiernych wymagała utworzenia zboru : powstał więc przy ul. Wólczańskiej 129. W 1924 r. doszło do rozłamu, w wyniku którego w Łodzi zaczęło funkcjonować Centrum Zjednoczenia Badaczy Pisma Świętego. Od 1924 r. funkcjonowało przy ul. Rzgowskiej 24 wydawnictwo „Straż” wraz z drukarnią. W 1931 r. z ruchu wyłonił się Świecki Ruch Misyjny „Epifania” oraz Zrzeszenie Świadków Jehowy⁸⁵.

22 maja 1938 r., w wyniku restrykcji administracyjnych, okupant zakazał działalności związkom religijnym. Nie budowali żadnych świątyń, spotykali się w mieszkaniach prywatnych czy wynajętych lokalach⁸⁶.

⁸³ *Łódź wielonarodowa i wielowyznaniowa...*, s. 60.

⁸⁴ www.lodz.chs.pl/historia/wspolnoty k.chs. 6.06. 2007 r.

⁸⁵ M. B u d z i a r e k, *Z dziedzictwa...*, s. 10.

⁸⁶ *Łódzki bedeker wyznaniowy...*, s. 67.

Muzułmanie

W latach dziewięćdziesiątych XIX w., zapewne w wyniku kontaktów handlowych Łodzi z mieszkańcami cesarstwa rosyjskiego, w mieście pojawili się muzułmanie. W mieście na stałe mieszkało 100 osób, a 200 okresowo. Wyznawcami Allacha byli to głównie kupcy, rzemieślnicy i żołnierze carscy z garnizonu. Pierwsza sala modlitwy powstała w Łodzi w 1914 r.⁸⁷

Do I wojny światowej Łódź śmiało można nazwać miastem wielonarodowym i wielowyznaniowym, przy tym każda z grup chciała się wykazać, zaznaczyć swoją obecność w mieście. Dzięki tej „rywalizacji” architektura miasta zyskała tylko na różnorodności i bogactwie. Łódzka architektura do 1914 r. była jedną z najciekawszych w kraju. Przypatrując się budownictwu sakralnemu miasta, można dostrzec adekwatność form stylowych z kulturowo-religijną tradycją danej grupy wyznaniowej. Kościół katolicki utożsamiać można z formą neogotycką w okresie dojrzałego historyzmu (początek lat osiemdziesiątych XIX do początku XX w.).

Od ok. 1905 r. w Łodzi, jak i w całym kraju pojawił się neoromanizm, styl „zakopiański” i neobarok.

Kościół ewangelickie sięgały po wzory z Niemiec. Niemiecka ludność, silna ekonomicznie i zorganizowana, tworzyła zamknięte społeczeństwo, poprzez inność stylową świątyń podkreślała swoją odrębność.

Podobnie sytuacja wyglądała z prawosławnymi cerkwiami, których budownictwo utrzymane jest w tradycji rusko-bizantyjskiej, oraz synagogami będącymi pod wpływem wzorców niemieckich⁸⁸.

Rekordowy okres pod względem budowy nowych kościołów to lata 1890–1914. Powstało wówczas w Polsce 800 kościołów samego rzymskokatolickiego wyznania. Niestety dobrą passę przerwała wojna, a wiele rozpoczętych wówczas projektów już nigdy nie zrealizowano⁸⁹. W samej Łodzi do 1914 r. powstało 30 obiektów sakralnych. Tworzyły unikatowy i ciekawy zespół.

⁸⁷ Tamże, s. 13.

⁸⁸ K. S t e f a ń s k i, *Architektura sakralna Łodzi w latach 1860–1914*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, z. 2, s. 165.

⁸⁹ K. S t e f a ń s k i, „Piękno, które by się za swoje uznało”. *Polska architektura przełomu wieków*, „Przegląd Powszechny”, 1985, nr 9, s. 337.

THE DEVELOPMENT OF RELIGION IN LODZ PARTICULARLY REGARDING ITS SACRAL BUILDINGS TILL I WORD WAR

Summary

This article being a kind of the introduction presents all tempels that were built till 1914. Lodz from this days was called the city of three religion. Catholicism was a first religion, which has developed in Lodz. The first mention about it came from XIV century. Quick parish development has been a reason to built many churches. Lutheran society was exist in the city from XIX century. Judaism, as a third Lodz's largest religion has been developing here since XVIII century. It is a very interesting topic because such a city with various nations and cultures, where each of them owns a temple, is full of variety.

Słowa kluczowe: budownictwo sakralne, historia Łodzi